

ЕКОНОМІКА І УПРАВЛІННЯ НАЦІОНАЛЬНИМ ГОСПОДАРСТВОМ

Алла МЕЛЬНИК, Наталія ЦИЦИК

СЕКТОР ДОМОГОСПОДАРСТВ У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ЕМПІРИЧНІ АСПЕКТИ

Охарактеризовано сутність та роль сектора домашніх господарств як складової економічної системи. Узагальнено існуючі класифікації домогосподарств. Проаналізовано основні показники, які характеризують тенденції розвитку сектора домогосподарств. Дано оцінку інституційного забезпечення розвитку сектора домашніх господарств та внесено пропозиції щодо його удосконалення.

До числа найменш досліджених суб'єктів національної економіки належать домогосподарства. Проте вони, без сумніву, відіграють значну роль у функціонуванні економічної системи і, виконуючи свої традиційні функції споживання, заощадження, інвестування, виступають своєрідним внутрішнім стабілізатором, впливають на соціально-економічний розвиток країни. Ринкові перетворення зумовили структурні зрушення у секторі домашніх господарств, висунули нові вимоги до їх економічної поведінки, розширили сферу діяльності, до певної міри активізували виконання домогосподарствами властивих їм функцій, змінили соціально-економічні умови та організаційно-економічний механізм функціонування.

Вищевикладене підкреслює важливість проведення комплексного аналізу сектора домашніх господарств як важливої складової усієї економічної системи та зумовлює об'єктивну необхідність дослідження суті організаційно-економічного механізму їх функціонування та розвитку.

Перехід до ринкової економіки постсоціалістичних країн спричинив посилення уваги до вивчення сектора домашніх господарств. Окремі аспекти діяльності домогосподарств досліджували вітчизняні науковці І. Боднар, С. Злупко, Е. Лібанова, М. Литвак, В. Мандибур, І. Осипова, Н. Федірко та ін. Серед сучасних зарубіжних вчених даною проблематикою займаються С. Барсукова, В. Жеребін, Н. Манохіна, А. Олейник, В. Радаєв, А. Романов, А. Сурінов, Дж. Скас, С. Тютюнникова, К. Чабану та ін. У наукових працях цих вчених висвітлені важливі теоретичні, методологічні та практичні аспекти функціонування сектора домашніх господарств, які стосуються структури доходів, витрат та заощаджень

домогосподарств, якості та рівня життя населення, споживчого попиту, тенденцій розвитку домогосподарств у перехідній економіці.

Проте, у сучасній економічній літературі усе ще відсутні комплексні дослідження функціонування та розвитку сектора домашніх господарств, його ролі в економічній системі ринкового типу у зв'язку з багатогранністю об'єкта, необхідністю різностороннього підходу до його вивчення. Недостатньо досліджені інституційні аспекти життєдіяльності домогосподарств, їх потенціал у забезпеченні макроекономічної рівноваги структурних змін та економічного зростання у країні. *Метою статті* є визначення суті, методологічного і методичного інструментарію дослідження сектора домашніх господарств та оцінка інституційного забезпечення його розвитку. Необхідність розв'язання даної проблеми вимагає чіткого уявлення про об'єкт дослідження, позиціонування його місця і функціонального навантаження в сучасних економічних системах. При цьому принципово важливим є вибір методологічного підходу до його дослідження.

Домогосподарство необхідно розглядати на мікро- та макрорівні, адже, виходячи із результатів лише одного рівня аналізу, як правильно зазначають В. Жеребін та А. Романов, поведінку і значення функціонування домогосподарства зрозуміти та пояснити досить проблематично [1, 345-346].

Мікроекономічний аналіз відслідковує діяльність домогосподарства як окремої інституції, тобто як економічного агента, і вивчає його економічну активність, стан, потенціал, економічну поведінку та причинно-наслідковий зв'язок, що її зумовлюють.

Суть макроекономічного дослідження домашніх господарств полягає у вивченні домогосподарств, як сукупності інституцій, їх взаємодії з іншими секторами економіки та впливу на економіку в цілому. Адже домогосподарства виступають постачальниками робочої сили для економіки і є самостійними виробниками продукції.

Економічна теорія на макроекономічному рівні розглядає три особливо важливих складові економічної системи, які мають свої цілі та функції і тісно взаємодіють: фірми та корпорації; держава; домашні господарства [2, 57]. У свою чергу, ці основні сектори економіки можна підрозділити на: нефінансові установи; фінансові установи; державні установи; некомерційні організації; домашні господарства [3, 71]. Сектори економіки, здійснюючи свою діяльність, виробляють товари та послуги, виконують функції споживання та заощадження. Між перерахованими суб'єктами економічної діяльності відбувається постійний кругообіг ресурсів, продуктів, доходів та видатків.

Сектор домогосподарств у цих процесах виявляє себе активним учасником на усіх ринках: на ринку праці – як працеємець; на фінансовому ринку – як учасник операцій з цінними паперами, готівкою; на споживчому ринку – як споживач товарів і послуг; на ресурсному ринку – як власник і продавець ресурсів. На ринку продуктів сектор домогосподарств виступає зі сторони попиту, на ринку ресурсів – як продавець. Весь процес кругообігу матеріальних та грошових засобів перебуває під контролем державного сектора. Держава стягує з домогосподарств податки, збори, натомість здійснює трансфертні виплати, субвенції, дотації та оплачує отримані від домогосподарств фактори виробництва (заробітну плату працівників, зайнятих у державному секторі). Зазначене підтверджується наступним

емпіричними матеріалами. Сектор домашніх господарств у 2007 році нараховував 17341,1 тис. домогосподарств [4, 11]. Кількість домогосподарств, у складі яких є працюючі особи, становила 10965,6 тис. (63,2%). Частка домогосподарств, у складі яких нараховувалося троє і більше працюючих, – 10,8%, двоє – 42,4%, один зайнятий – 46,8%. Середня кількість працюючих на одне домогосподарство становила 1,1 осіб [4, 22]. На фінансовому ринку у IV кварталі 2007 року середньомісячні витрати одного домогосподарства на купівлю акцій, сертифікатів, валюти та вкладів до банків становили 59,79 грн. Середньомісячні готівкові витрати за цей же період становили 1705,63 грн, з них споживчі – 1538,03 грн., неспоживчі – 167,60 грн. Сукупні витрати домогосподарства на товари та послуги в середньому за місяць склали – 1715,70 грн., з них: на продовольчі товари – 1019,31 грн., непродовольчі – 461,00 грн., послуги – 235,39 грн. Середньомісячні доходи одного домогосподарства від продажу сільськогосподарської продукції у IV кварталі 2007 року становили 79,15 грн., від продажу особистого і домашнього майна – 1,42 грн., від продажу нерухомості – 4,99 грн., від власності (доходи від здачі в найм об'єктів нерухомості, землі) – 8,01 грн. [5, 14-86]. Сума середньомісячних податків, зборів та внесків, сплачених домогосподарством у IV кварталі 2007 року, становила 0,33 грн., натомість домогосподарство отримало допомоги, пільги субсидії та компенсаційні виплати на суму 38,16 грн., де допомога по безробіттю складала 3,22 грн., допомога малозабезпеченим сім'ям – 2,37, допомога на дітей – 23,94 грн., готівкові субсидії та пільги на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива – 0,29 грн., інші 8,34 грн. У середньому за місяць одне домогосподарство отримало пенсій – на суму 452,17 грн., стипендій – 452,17 грн. Середньомісячні безготівкові пільги та субсидії на житлово-комунальні послуги, електроенергію та паливо за цей же період становили 0,8 грн., на санаторно-курортні путівки, ліки, лікування – 0,1 грн., на послуги транспорту, зв'язку – 0,2 грн. [5, 14-86].

Системний аналіз будь-якого об'єкта дослідження вимагає його структуризації, а відповідно – поділу за різними класифікаційними характеристиками, які залежать від характеру поставлених завдань.

При обстеженні домогосподарств як мікроодиниць зазвичай використовуються наступні основні класифікаційні характеристики: 1) територіально-регіональні – розміщення домогосподарства в місті (велике, мале) чи сільській місцевості, у регіоні; 2) демографічні – сімейні домогосподарства: нуклеарні, неповні, складні з дітьми і без, несімейні домогосподарства, число їх членів, статевий склад; 3) доходні – рівень середньодушових доходів домогосподарства, належність до децильної чи квінтильної групи, належність до певної категорії бідності; 4) майнові – наявність земельних ділянок, їх площа, тип житла, кількість кімнат, житлова площа; 5) трудові – зайнятість членів домогосподарства, число працездатних осіб, співвідношення працездатних і непрацездатних осіб; 6) соціальні – рівень освіти членів домогосподарства, сфера їх зайнятості [6, 50].

За класифікацією на основі аналізу бюджету та особливостей функціонування дослідники поділяють домогосподарства на: командного типу (ціль – збільшення корисності в умовах дефіциту товарів, джерело доходів – заробітна плата, вимушено високий рівень заощаджень); перехідного типу (цільова функція – виживання,

офіційні та неформальні джерела доходів, середній рівень заощаджень); ринкового типу (основна мета – максимізація корисності в умовах обмеженості платоспроможності, джерело доходів – заробітна плата та підприємницька діяльність, мінімальна схильність до заощаджень) [7, 45].

За характером участі у відтворювальному процесі деякі автори розрізняють наступні типи домогосподарств: товарного типу (підприємницькі) – домогосподарства, члени яких здійснюють індивідуальну трудову діяльність, займаються підприємництвом; соціально-ринкові (капіталоутворюючі). До них належать домогосподарства, які володіють значним капіталом (земля, праця, капітал) і займаються діяльністю у різноманітних ринкових структурах [3, 59-61].

Домогосподарства товарного типу власними силами виробляють товари та послуги і продають їх іншим учасникам економічної системи, таким чином виступаючи активним учасником на ринку факторів виробництва, на споживчому та на фінансовому ринках. Визначальним є те, що при цьому використовуються особисті ділові якості учасників домогосподарства саме в організації господарської діяльності усередині нього, а не на зовнішньому ринку.

Соціально-ринкові домогосподарства забезпечують своє існування, виходячи із наявних власних ресурсів. В основному діяльність таких господарств зосереджена на ринку праці (як роботодавців) та фінансовому ринку (як отримувачів ренти, відсотків, заробітної плати, доходу від власності). Визначними ознаками цього типу домогосподарств є виконання їх учасниками функцій, пов'язаних з фінансово-кредитною діяльністю, а також посередницьких функцій.

Ю. Латов та Л. Ткаченко вважають, що домогосподарства доцільно класифікувати як ринкові та неринкові, відповідно до властивого їм здійснення виробничої діяльності [8, 40; 9, 17-22]. Орієнтовані на ринок домогосподарства виробляють і постачають продукцію та послуги на ринок для продажу чи обміну з метою отримання прибутку за цінами, які встановлюються залежно від попиту і пропозиції. Такі домашні господарства можуть займатися будь-яким видом підприємницької діяльності. Неринкові домашні господарства виробляють товари та послуги лише для власного споживання, їх вартість розраховується на основі цін, які діють на відповідну продукцію на ринку. Найчастіше це сільськогосподарська діяльність та будівництво.

Неринкові домашні господарства поділяють на такі, що: ведуть нетоварне господарство і виробляють сільськогосподарську продукцію для власного кінцевого споживання; будують житлові та інші споруди, чи розширюють їх для власного проживання та користування; виробляють товари та послуги лише для власного кінцевого споживання [10, 80].

Відзначаючи позитиви наведених класифікацій для аналітичної діяльності та формування методологічних підходів щодо побудови організаційно-економічного механізму розвитку сектора домашніх господарств, зазначимо, що вони не дають достовірної інформації щодо внеску цього сектора до функціонування господарської системи. Це вимагає доповнення запропонованих дослідниками класифікацій. Відповідно до того, з якою ефективністю домогосподарства виконують притаманні їм функції, а саме – споживчу, заощаджувачу, виробничу, інституційно-виробничу та виробничо-трудова, тобто відповідно до їхнього внеску у функціонування

господарської системи, домашні господарства, на наш погляд, можна поділити на: продуктивні, коли при виконанні своїх основних функцій домогосподарство забезпечує власне процвітаюче становище та прогрес економічної системи в цілому; низькопродуктивні, коли виконується більша частина необхідних для підтримки життєдіяльності функцій, проте таке функціонування не стабілізує ринкову систему; непродуктивні, коли реалізуються лише кілька основних функцій, і таке господарство є бар'єром на шляху ефективного функціонування економічної системи.

Саме через дослідження ефективності та проблем функціонування, рівня розвитку, результатів виробничої та економічної діяльності домогосподарств можна забезпечити оцінку механізмів управління та регулювання розвитку сектора домашніх господарств.

Результати такого аналізу можна широко використовувати для обґрунтування пріоритетних заходів у сфері соціального захисту населення, особливо його малозабезпечених верств, застосовувати для розрахунку індексу споживчих цін, національного доходу, створення балансу виробництва і використання сільськогосподарської продукції, при проведенні низки інших важливих економічних розрахунків та при укладанні прогнозів.

Зарубіжна наука та статистика останніх років, які досягли на даному етапі більшого розвитку, аніж вітчизняні, використовують досвід та традиції аналізу стану домогосподарства як основної соціально-економічної складової суспільства і визначають домогосподарство як один з найважливіших і наймасовіших суб'єктів економічної системи та оцінюють його не тільки на мікро-, а і на макрорівні. Це пов'язано з розвиненістю ринкової економіки та з багаторічним досвідом використання статистичного відображення і обліку макроекономічних процесів у якості основного інструменту у системі національних рахунків.

Вітчизняна статистика на сьогодні представлена лише вибірковою системою показників, що характеризують розвиток сектора домашніх господарств. Для висвітлення стану матеріального добробуту домогосподарств, аналізу структури їх доходів, а також основних статей витрат та напрямків використання ресурсів, до системи показників рівня життя домогосподарства включені: доходи і ресурси домогосподарства (грошові доходи, негрошові доходи, загальні доходи, сукупні доходи), витрати домогосподарства (споживчі грошові витрати, неспоживчі витрати, грошові витрати). Для більш точної характеристики реального стану домогосподарств, адекватного відображення рівня розвитку різних їх груп, диференціації населення за рівнем матеріального добробуту та нерівності розподілу доходів (витрат) по окремих групах населення використовують наступні показники та коефіцієнти: розподіл доходів за децильними групами домогосподарств, прожитковий мінімум, чисельність домогосподарств з рівнем середньодушових доходів нижче прожиткового мінімуму, децильний коефіцієнт фондів, квітний коефіцієнт фондів тощо. Джерелами інформації про економічну ситуацію в секторі національних домогосподарств виступають: показники бюджетних досліджень; дані Держкомстату; дані загальних комплексних соціально-економічних та спеціальних досліджень, які проводяться Держкомстатом та іншими організаціями; дані, отримані в результаті соціологічних опитувань та досліджень; дані перепису

населення. Проте основними показниками є дані бюджетної статистики, адже результати бюджетного обстеження домогосподарств дозволяють дослідити в рамках домогосподарства джерела та структуру доходів населення, структуру витрат, умови життя, зайнятість населення, стан здоров'я тощо.

Розгляд домашніх господарств у якості суб'єктів економіки у зарубіжних країнах з розвинутою ринковою системою здійснюється не тільки у рамках спеціальних статистичних досліджень, а й як вихідна база і основна ланка більшості загальностатистичних національних та міжнародних видань, і, зокрема, фіксується в системі національних рахунків.

Саме через систему національних рахунків (СНР) можливе вивчення домогосподарств і на макроекономічному рівні. Адже СНР – це система статистичних показників, які відображають рух доходів чи доданої вартості через усі стадії виробничого циклу: виробництво, розподіл, перерозподіл і кінцеве використання. Концептуальною основою СНР є теорія факторів виробництва та економічного циклу. Використання СНР дозволяє розрахувати вартісну структуру ВВП та інших макроекономічних показників і моделювати рух вартості між секторами економіки за стадіями виробництва [3, 69].

Згідно з СНР, інституційні одиниці, які входять до складу сектора домашніх господарств, беруть участь у виробництві, надають свою робочу силу та купують товари і послуги на ринку. Домогосподарства також виступають як власники дрібних некорпоративних підприємств, які виробляють товари і послуги та постачають їх на ринок, а частково і самі їх споживають. Фінансовим результатом діяльності некорпоративних підприємств є змішаний дохід, який включає оплату праці та прибуток. До сектора домогосподарств у системі СНР включають некорпоративні організації у зв'язку з тим, що відокремити доходи і видатки цих підприємств від доходів та видатків їх власників, практично, неможливо. Одним з основних напрямків аналізу сектора домогосподарств за допомогою СНР є вивчення його фінансових потоків, процесу формування доходів, їх структури, динаміки, використання.

Таким чином, перехід до практики використання СНР дає підґрунтя для формування належної аналітичної та інституційної бази розвитку сектора домашніх господарств та формування адекватної обраній моделі економіки організаційно-економічного механізму цього розвитку. За великим рахунком, суть організаційно-економічного механізму розвитку сектора домашніх господарств полягає у системі відносин, які складаються між ними та іншими суб'єктами економіки і забезпечують належні умови їх функціонування.

Для стабілізації економічних відносин і економічного розвитку домогосподарств необхідне державне втручання, спрямоване на забезпечення сприятливих умов для отримання ними доходів, а також дотримання соціальних гарантій. Держава у цьому випадку бере на себе функції, які дозволяють збільшити доходи населення, особливо малозабезпечених його верств, створити умови для ефективного відтворення трудових ресурсів та їх оптимального розподілу, зниження рівня соціальної напруги. Це зумовлює необхідність застосування низки соціальних технологій державного регулювання щодо підвищення життєдіяльності домашніх господарств, які передбачають регулювання оплати праці, забезпечення зайнятості населення, його адресної соціальної підтримки і відносяться до сфери соціальної

політики, яка, як складова загальної політики держави, реалізовується шляхом впровадження соціальних програм і заходів та передбачає: адресну підтримку соціально незахищених верств населення; впровадження ефективної системи пенсійного забезпечення; можливість працевлаштування, створення робочих місць; розвиток будівництва і доступність житла; поліпшення охорони здоров'я; проведення ефективної демографічної політики; забезпечення доступності освіти, розвиток культури.

Відзначаючи значимість усіх вказаних напрямків соціальної політики, зазначимо, що розвиток домогосподарств, у першу чергу, залежить від матеріального становища населення. Надмірна інфляція, спад виробництва і вимушена неповна зайнятість та безробіття, низькі стандарти оплати праці, надмірна непристосованість до нових умов системи соціального захисту, відсутність законодавчих важелів впливу призводять до зменшення доходів домогосподарств, більшість з яких неспроможна задовольнити власні життєві потреби, сформувати достатній рівень заощаджень. Так, зокрема, економічна криза у 90-х роках призвела до суттєвого зниження добробуту домогосподарств. Проте відобразити зміни у сукупних доходах домогосподарств протягом 1991–1998 років неможливо у зв'язку з тим, що статистична та соціологічна інформації подавалися органами державної статистики відокремлено та неповно, зокрема, до 1998 року здійснювалося лише вибіркоче обстеження бюджетів сімей. Відповідно, дані щодо фактичного стану та розвитку домогосподарств у перші роки незалежності України, були відсутні. Комплексний підхід до оцінок життєдіяльності домогосподарств на основі об'єктивних та суб'єктивних критеріїв, вибіркоче обстеження умов життя домогосподарств було започатковане органами державної статистики на постійній основі в 1999 році.

Дані обстеження умов життєдіяльності домогосподарств упродовж 2001–2007 року свідчать про наявність позитивного впливу на соціальну сферу тенденцій економічного зростання та змін у політиці соціального захисту. Підвищення заробітної плати, розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги сприяло збільшенню сукупних ресурсів домогосподарств (табл. 1). У 2006 році у порівнянні з 2000 роком середньомісячні сукупні ресурси домогосподарства збільшились у 3,8 рази і становили 1611,7 грн. За 9 місяців 2007 року порівняно з тим же періодом 2006 року сукупні ресурси домогосподарств збільшились на 23,3% (з 1570,3 до 1938,3 гривень). Найвагомим фактором зростання було підвищення розмірів оплати праці: номінальна заробітна плата зросла за цей час на 5,2% (з 376 до 462 гривень). Порівняно з 2000 роком, оплата праці у структурі сукупних доходів домогосподарств зросла у 2006 році на 11,3%. Збільшились грошові доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості, які у 2000 році становили 2,4%, а у 2006 році – 4,6%. Помітне деяке зменшення грошової допомоги від родичів та інших осіб – 7,1% у 2006 році проти 7,4% у 2000 році [11]. Про наявність позитивного впливу на сектор домашніх господарств тенденцій економічного розвитку та змін у політиці соціального захисту свідчить те, що частка доходів домогосподарств від пенсій, стипендій, соціальних виплат теж суттєво підвищилась і в порівнянні з 15,9% у 2000 році, у 2006 році становила 23,7%, що на 7,8% вище. Проте суттєво скоротилася частка безготівкових пільг та субсидій, яка становила у 2000 році 3,8%, а у 2006 складала 1,2%, тобто знизилася на 3,6% [11].

Структура сукупних ресурсів домогосподарств України у 2001–2007 рр.

Показники \ Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 (9міс)
Сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне господарство, грн	520,8	608,1	708,6	911,8	1321,4	1611,7	1938,3
Структура сукупних ресурсів домогосподарств, %							
Грошові доходи	75,9	80,0	81,1	85,1	86,4	87,6	88,5
- оплата праці	40,8	42,8	44,9	45,2	46,0	48,4	50,1
- доходи від підприємницької діяльності	3,1	3,2	3,4	4,4	4,9	4,6	5,0
- доходи від продажу с/г продукції	5,5	5,0	5,4	4,8	4,6	3,8	3,5
- пенсії, стипендії, соціальні допомоги, надані готівкою	18,0	20,4	18,4	22,2	24,0	23,7	23,4
- грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	8,4	8,6	9,0	8,5	6,9	7,1	4,5
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого господарства та від самозаготівель	13,1	10,3	9,5	7,0	6,0	5,4	4,8
Пільги та субсидії безготівкові на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива	2,5	2,0	1,4	0,9	0,5	0,6	0,7
Пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, на купівлю ліків, лікування, зубопротезування тощо, на оплату послуг зв'язку, транспорту	0,7	0,7	1,0	0,9	0,6	0,6	0,6
Інші надходження	7,9	7,0	7,0	6,1	6,5	5,8	6,0

Примітка: Наведено за [11]

Зростання доходів населення, яке відбулося за рахунок збільшення мінімальної заробітної плати, а також розмірів пенсій та адресної соціальної допомоги відповідно вплинуло і на середньомісячні сукупні витрати домогосподарств та сприяло певному скороченню диференціації населення за рівнем добробуту. Так, зокрема, починаючи з 2000 року помітною є тенденція до зростання витрат домогосподарств (табл. 2).

Таблиця 2

Структура сукупних витрат домогосподарств України у 2001–2007 рр.

Показник \ Роки	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 (9 міс)
Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство, грн.	607,0	658,3	736,8	903,5	1229,4	1442,8	1648,0
Структура сукупних витрат домогосподарств, %							
Споживчі сукупні витрати	93,7	92,8	93,3	92,6	91,1	90,5	90,4
продукти харчування та безалкогольні напої	62,6	59,1	58,6	57,5	56,6	53,2	51,9
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,8	2,6	2,8	2,8	2,9	2,6	1,6
непродовольчі товари та послуги	28,3	31,1	31,9	32,3	31,6	34,7	35,0
в тому числі:							
одяг і взуття	x	5,4	5,3	5,7	5,7	5,8	5,4
житло, вода, електроенергія, газ та інші види палива	x	10,5	10,4	9,7	8,5	9,6	10,9
предмети домашнього вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	x	1,7	2,0	2,3	2,6	2,8	2,7
охорона здоров'я	x	3,0	2,8	2,8	2,5	2,5	2,7
транспорт	x	3,0	3,3	3,0	3,0	3,7	3,5
зв'язок	x	1,3	1,5	1,8	2,1	2,6	2,6
відпочинок і культура	x	1,9	2,3	2,4	2,6	2,7	2,8
освіта	x	1,2	1,1	1,3	1,1	1,2	1,3
ресторани і готелі	x	1,1	1,4	1,6	1,7	2,0	2,1
різні товари і послуги	x	2,0	1,8	1,7	1,8	1,8	2,0
Неспоживчі сукупні витрати	6,3	7,2	6,7	7,4	8,9	9,5	9,6
оплата житла, комунальних продуктів та послуг	9,0	9,2	8,7	7,7	6,4	7,1	8,4

Примітка: Наведено за [11]

Сукупні витрати в середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство у 2006 році становили 1442, 8 грн., що вдвічі більше, ніж у 2000 році. При цьому сукупні витрати на споживчі товари у 2006 році зросли на 0,3%, на неспоживчі – зменшились на 0,9 % [11]. У структурі сукупних споживчих витрат у 2006 році переважали витрати на продукти харчування та безалкогольні напої, становлячи відповідно 53,2%, що на 4,9% менше, ніж у 2000 році. Частка витрат на алкогольні напої та тютюнові вироби за цей же період теж знизилась на 0,6% і у 2006 році склала 2,6 %. Істотно збільшились витрати на непродовольчі товари та послуги, особливо на одяг та взуття, зв'язок, відпочинок, культуру та освіту, предмети домашнього вжитку. Їх частка у 2006 році становила 34,7%, проти 24% у 2000 році,

тобто ріст склав 10,7%. Дещо нижчими були витрати за цей період на охорону здоров'я, транспорт. Частка неспоживчих сукупних витрат також знизилася і становила у 2006 році 9,5%, тоді як у 2000 – 7% [11]. Зростання сукупних витрат в першу чергу пояснюється підвищенням доходів домашніх господарств, що забезпечило збільшення їх купівельної спроможності, дозволило покращити харчування, умови життя тощо.

Тенденції позитивних змін у структурі зростання сукупних ресурсів та сукупних витрат домогосподарств за останнє десятиріччя чітко прослідковуються на рис. 2. Так, зокрема, помітним є стрімке їх зростання після 2003 року, що пояснюється позитивними змінами у економічній та соціальній політиці.

Примітка: Наведено за [11]

Рис. 2. Динаміка сукупних ресурсів та сукупних витрат домогосподарств у 1999–2007 рр.

Однією з найважливіших умов конкурентоздатності на ринку є наявність у домогосподарства прибутково-майнового потенціалу (багатства), яке включає: нерухомість (земельна ділянка, різновиди будівель і споруд); фінансові активи (грошові вклади, цінні папери, страхові поліси, готівка, дорогоцінності); майно (сучасні товари довготривалого використання).

За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств у 2007 земельні ділянки у своєму користуванні мали майже три з кожних п'яти домогосподарств, у містах – два з п'яти, на селі – майже всі домогосподарства. На селі більше половини домогосподарств користувалися земельними ділянками площею до 1 гектара, чверть – від 1 до 5, кожне сьоме – 5–10 гектарів. Близько 8% сільських домогосподарств мало більше 10 гектарів землі. Майже три чверті міських домогосподарств володіли земельними ділянками площею до 10 соток, п'ята частина – від 10 до 25 соток [11]. Переважна більшість домогосподарств України (94%) мала окреме житло (окрему квартиру або індивідуальний будинок), 3% –

комунальні квартири та гуртожитки. Дев'ять з кожних десяти домогосподарств (без урахування тих, які мешкають у гуртожитках) проживали у власній оселі, 3% – у державних чи відомчих квартирах, а 2% – наймали житло у фізичних осіб. На селі майже всі домогосподарства мали власне житло, у містах – 92% [11]. Найбільша частина домогосподарств (36%) мала двокімнатне житло, третина проживала в трьох кімнатах, 14% домогосподарств – в одній, 17% – в чотирьох і більше кімнатах. Варто зауважити, що суттєва частка домогосподарств забезпечена житловою площею недостатньо. Житлова площа двох з п'яти домогосподарств у середньому по країні нижча від санітарної норми (13,65 кв.м. на одну особу). Зокрема, житлова площа кожного четвертого домогосподарства становила від 9,1 до 13,65 кв.м на одну особу, кожного десятого – менше 7,5 кв.м, 5% домогосподарств – від 7,5 до 9 кв.м. Житлова площа помешкань лише трьох з кожних п'яти домогосподарств перевищувала санітарну норму (у сільській місцевості – двох третин, у міській – 57% домогосподарств) [11].

Відповідно до даних Держкомстату, приріст фінансових активів населення за 2007 рік склав 28694 млн. грн, з них: приріст грошових вкладів та заощаджень у цінних паперах 93265 млн. грн., заощаджень в іноземній валюті 19909 млн. грн., позики, одержані за виключенням погашених, – 77056 млн. грн. [11].

Поліпшується забезпеченість домогосподарств окремими товарами тривалого користування, помітною є тенденція до збільшення частки наявних у домогосподарствах пылососів, холодильників, пральних машин, автомобілів та швейних машин. Так, зокрема, за останні роки різко зростає кількість мобільних телефонів, телевізорів, холодильників, що пояснюється збільшенням доходів домогосподарств (табл. 3).

Таблиця 3

Наявність в домогосподарствах товарів тривалого використання

Товари \ Роки	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Наявність в домогосподарствах окремих товарів тривалого користування (у середньому на 100 домогосподарств, шт.)							
- телевізори кольорові	69	71	74	79	83	91	96
- магнітофони	43	43	41	39	35	34	27
- фотоапарати	22	23	25	27	30	36	35
- холодильники і морозильники	94	93	94	95	96	99	100
- пральні машини	74	74	74	75	74	77	78
- електропылососи	56	55	54	56	56	62	64
- швейні машини	48	46	43	40	35	35	32
- мотоцикли	7	6	5	5	4	4	3
- велосипеди і мопеди	43	43	42	40	41	44	44
- мобільні телефони	...	...	...	...	15	44	81

Примітка: Наведено за [11]

Незважаючи на позитивні зрушення у забезпеченні домашніх господарств нерухомістю, а саме – житлом та земельними ділянками, деякого зростання доходів,

а відповідно і фінансових активів, збільшення у власності домогосподарств майна, зокрема, товарів довготривалого користування, рівень прибутково-майнового потенціалу домогосподарств для забезпечення їх конкурентноздатності на ринку є недостатнім.

Якщо конкурентоздатність домашніх господарств забезпечує урегульованість і стабільність їх розвитку через механізми ринкової саморегуляції, то вирішення проблеми доходів населення, які б гарантували недопущення загрози потрапляння за межі бідності, здійснюється (як показує досвід країн з соціально-орієнтованою ринковою економікою) через механізми державного регулювання.

Комплексне розуміння поняття державне регулювання доходів населення поєднує об'єктний та цільовий підходи до його інтерпретації і може бути визначене як вплив держави на сферу утворення первинного розподілу, перерозподілу та використання доходів населення, який здійснюється через сформований у процесі соціально-економічного розвитку країни механізм його реалізації і спрямований на забезпечення високого рівня життя громадян.

В економічній літературі під механізмом державного регулювання доходів населення розуміють систему економічних, правових та адміністративних форм і важелів впливу держави, за допомогою яких здійснюється управління процесами формування доходів населення, забезпечення передбачуваного їх зростання та відтворення робочої сили, перерозподіл доходів з метою зменшення їх диференціації [12, 6].

Держава намагається зменшити нерівність розподілу доходів та зменшити масштаби бідності, використовуючи різноманітний інструментарій. На відміну від традиційних правових, економічних, адміністративних методів, у регулюванні доходів домашніх господарств використовуються узгоджувальні методи (соціальне партнерство), які є найбільш ефективними та економічно вигідними і передбачають координацію дій держави і працівників з питань оплати праці та соціальних трансфертів.

Деякі автори пропонують виділяти серед економічних інструментів регулювання доходів домогосподарств прогресивне оподаткування і трансфертні виплати, тарифи, доплати, ціни та кредитування [13, 154], втручання у функціонування ринку – коригування цін та встановлення мінімальної заробітної плати [2, 106]. Інструменти непрямого перерозподілу – медичне обслуговування, освіту, житло, різноманітні соціальні послуги та регулюючі державні дії з приводу захисту прав споживача, антимонопольне законодавство – виділяє І. Розпутенко [14, 59].

Аналіз еволюції механізму регулювання розвитку сектора домогосподарств в Україні та країнах з соціально-орієнтованою ринковою економікою, а також врахування його функціонального навантаження у суспільному виробництві дозволяють зробити висновок, що такі підходи є дещо еkleктичними і не беруть до уваги зміни в об'єктно-суб'єктній структурі управління. На користь цього можна висунути наступні аргументи.

По-перше, домогосподарство – одна з найважливіших ринкових інституцій, що відіграє суттєву роль у функціонуванні економіки і за своїм призначенням є продовженням суспільного виробництва у сфері особистого споживання. Воно здійснює остаточну переробку різних благ, пристосовує їх до індивідуальних особливостей кожного з членів домогосподарства. Виконання домогосподарством

функції забезпечення необхідного споживчого попиту – перша і найнеобхідніша умова створення засад для запуску ринкового механізму. Заощадження домогосподарств, за наявності їх зв'язку з ринком капіталу, забезпечують вирішення проблем накопичення коштів, які необхідні для пожвавлення інвестиційної діяльності в економіці. Важливою є роль домогосподарств як суб'єктів, що продукують найважливіший виробничий ресурс – працю та підприємницькі навички. Саме сім'я та домогосподарство є основною ланкою у процесі створення і накопичення людського капіталу. Для створення людського капіталу першочерговим завданням можна вважати забезпечення матеріальної бази сім'ї за рахунок формування і використання сімейного бюджету та ведення домашнього господарства. На стадії виробництва створюється фізична основа людського капіталу – людські ресурси, які розвиваються та адаптуються до соціально-економічної системи шляхом отримання освіти, культурного виховання, медичних послуг через державну підтримку. Зазначене вимагає застосування низки інструментів державного регулювання для стимулювання участі домогосподарств у суспільній системі відтворення. Це стосується стимулювання заощаджень домогосподарств та активізації їх інвестиційної діяльності, через застосування системи інструментів грошово-кредитного та фінансово-бюджетного регулювання, спрямованих на доповнення споживчого попиту, активізації підприємницької діяльності особистих господарств як джерела доходів і форми самозайнятості.

По-друге, домогосподарства у сучасних умовах самостійно вирішують низку проблем, пов'язаних із задоволенням потреби у суспільних благах. Якщо раніше ці функції були закріплені за державою, то сьогодні вони вирішуються спільними зусиллями жителів територіальних громад, релігійних конфесій, різних громадських утворень, тобто має місце формування суспільно-добровільного сектора економіки. За таких умов регулювання розвитку домогосподарств має набрати характеру багатосуб'єктного впливу, об'єднуючи елементи державного, самоврядного регулювання, регулювання з боку інститутів ринкової інфраструктури (банків, страхових компаній, інвестиційних фондів тощо), громадського регулювання (профспілок, товариств споживачів, асоціацій з захисту довкілля тощо).

По-третє, нерозробленість теоретико-методологічних та методичних підходів до розгляду сектора домашніх господарств як цілісного об'єкта регулятивного впливу призвела до несформованості інституційного базису регулювання (системи інструментів, важелів, які б взаємодоповнювали один одного, системи нормативно-правових актів), відсутності належної координації цієї роботи. Так, зокрема, аналіз нормативної бази регулювання розвитку сектора домашніх господарств свідчить, що на сьогодні вона об'єднує значну кількість законів України, указів Президента, та інших нормативно-правових актів, основними з яких є Конституція України, Закон «Про мінімальний споживчий бюджет», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про індексацію грошових доходів населення», а також Укази Президента України «Про стратегію подолання бідності», «Про основні напрямки політики щодо грошових доходів населення України», які створюють певне підґрунтя для урегульованості розвитку домогосподарств. Проте низка

проблем, пов'язаних з життєдіяльністю домогосподарств (ведення індивідуальних підсобних господарств, взаємовідносини з іншими суб'єктами ринку в питаннях реалізації продуктів діяльності тощо) залишається поза рамками нормативно-правової врегульованості.

Ефективність реалізації механізму регулювання сектора домашніх господарств залежить від оптимального поєднання різних інструментів та методів його впливу. Вона підвищуватиметься у разі їх системного застосування, виходячи із пріоритетів соціально-економічного розвитку. У сучасних умовах при розробці такого механізму необхідно враховувати комплексний характер об'єкта регулювання, розмежовуючи, власне доходи господарств та чинники їх формування. Так, наприклад, адміністративне регулювання цін, яке є засобом прямого втручання держави в економічний процес, спрямоване не безпосередньо на кінцевий рівень доходів, а на збільшення купівельної спроможності населення на певних сегментах ринку та забезпечення деякими видами споживчих благ. У свою чергу, податкові пільги малозабезпеченим верствам населення вважаються непрямим економічним інструментом, тоді як вони безпосередньо впливають на кінцевий обсяг їхнього наявного доходу, а не на умови його формування. Якщо ж, скажімо, держава здійснює регулювання цін шляхом пропонування товарів з державних резервів або закупівлі у населення чи фермерів товарів за ринковими цінами, то такі заходи матимуть опосередкований вплив на доходи домашніх господарств і на умови їх формування. Таким чином, за специфікою об'єкта можна виділити інструменти прямого та непрямого впливу на доходи домогосподарств. Якщо об'єктом регулювання виступають доходи і джерела їх формування, то це свідчить про застосування інструментів прямого впливу. Якщо ж об'єктом є сфери та умови формування доходів домогосподарств (стан ринку праці, інфляція та рівень споживчих цін, функціонування малого та середнього бізнесу, рівень монополізації економіки, продуктивність праці та інших факторів виробництва та ін.), то застосовуються інструменти непрямого впливу держави. При цьому, останні прямо впливають на об'єкт регулювання в інших сферах економічної політики держави (політика зайнятості, грошово-кредитна, промислова, фіскальна та ін.).

Узагальнюючи викладене, зазначимо необхідність систематизації базисного набору інструментів та важелів регулятивного впливу на розвиток сектора домашніх господарств, які можна використовувати вибірково та адекватно політиці щодо їх розвитку, згрупувавши їх у декілька основних груп: інструменти регулювання оплати праці (розмір мінімальної заробітної плати, умови та розміри праці керівників установ і організацій, які фінансуються з бюджету, єдина тарифна система); трансфертні платежі (соціальні допомоги – сім'ям з дітьми, малозабезпеченим; субсидії – на житлово-комунальні послуги, опалення; соціальне страхування – загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, медичне, від нещасного випадку, на випадок безробіття); податки та податкові пільги (ставки податку на дохід від підприємницької діяльності, прибуткового податку, податку на землю, – нерухомість, промисел, податку з власників транспортних засобів, податкові збори, обов'язкові платежі тощо), соціальні виплати (середній і мінімальний розмір пенсії, стипендій, допомог малозабезпеченим верствам населення, безробітним тощо); інструменти регулювання цін (фіксовані та регульовані ціни, індексування цін,

декларування цін, граничні стелі цін на окремі товари тощо); соціальні стандарти (життєвий мінімум, соціальні нормативи у сфері соціального обслуговування, житлово-комунального та транспортного обслуговування, соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я тощо), державні кредити (кредити для започаткування малого та середнього бізнесу, споживчі кредити, кредити на навчання тощо); індексації (індексація грошових доходів, індексація заощаджень).

Таким чином, домашнє господарство як учасник економічної системи може виконати свої функції лише за умови розбудови орієнтованого на модель соціально-ринкової економіки інституційного забезпечення та координації діяльності низки суб'єктів, причетних до цього (Міністерство праці та соціальної політики, Міністерство з питань житлово-комунального господарства, Міністерство регіонального розвитку і будівництва, Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерство економіки), які у цій сфері на сьогодні діють неузгоджено.

Література

1. Жеребин В. М., Романов А. Н. *Уровень жизни населения*. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 592 с.
2. Макконел К. Р., Брю С. Л. *Экономикс: принципы, проблемы и политика*. Пер. с англ. 11-го изд. К., ХаГар, 1998. – 785 с.
3. Суринов А. Е. *Доходы населения. Опыт количественных измерений*. – М.: Финансы и статистика, 2000. – 432 с.
4. *Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2008 році / Держкомстат України*. – К., 2008. – 80 с.
5. *Витрати і ресурси домогосподарств України у IV кварталі 2007 року / Держкомстат України*. – К., 2008. – 177 с.
6. *Household Budget Surveys in the EU. Methodology and Recommendation for Harmonization*. – Eurostat, Luxemburg, 1997. – 123 p.
7. Манохина Н. В. *Домохозяйства как субъект экономических отношений / Саратовский гос. Социально-экономический ун-т*. – Саратов: СГСЭУ, 2001. – 112 с.
8. Латов Ю. В. *Эволюция исследований неформального сектора экономики за рубежом (научно-аналитический обзор)*. – М., 1999. – 40 с.
9. Ткаченко Л. *Методологічні засади визначення зайнятості населення України у неформальному секторі економіки // Україна: аспекти праці*. – 2000. – № 3. – С. 17–22
10. *Национальное счетоводство: Учебник*. – 2-е изд. / Под ред. Б. И. Башкатова. – М.: Финансы и статистика, 2002. – 608 с.; С. 380.
11. <http://www.ukrstat.gov.ua>
12. *Доходи та заощадження населення в перехідній економіці України / За ред. С. Панчишина та М. Савлука*. Львів: – ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 406 с.
13. Ржаницына Л. С. *Доходы: уровень, дифференциация, гарантии*. – М.: Профиздат, 1991. – 158 с.
14. Розпутенко І. *Управління державними видатками в перехідних економіках*. – К.: Основи, 2000. – 145 с.

Редакція отримала матеріал 21 травня 2008 р.